

FARG'ONA VODIYSIDAGI MADRASALAR TARIXI**Yandashev Isfandiyor Alpomish o'g'li***Namangan viloyati pop tumani 31-sonli maktab tarix fani o'qituvchisi**E-mail: yandashevisfandiyor158@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixi o'rganilgan. Madrasalarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va mintaqadagi diniy-ma'rifiy hayotdagi roli tahlil qilingan. Farg'ona vodiysidagi madrasalar nafaqat diniy ta'lim beruvchi muassasalar, balki ilm-fan, madaniyat va ma'naviyat markazlari sifatida ham faoliyat ko'rsatgan. Maqolada hududdagi eng mashhur madrasalar va ularning jamiyatdagi ahamiyati haqida ma'lumotlar berilgan. Zamonaviy davrdagi madrasalarning ahvoli ham qisqacha ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *Farg'ona vodiysi, madrasalar, tarix, islomiy ta'lim, diniy ta'lim muassasalari, Markaziy Osiyo, ilm-fan, madaniyat, diniy ma'rifat.*

Аннотация. *В данной статье исследуется история медресе в Ферганской долине. Анализируются возникновение, развитие медресе и их роль в религиозно-просветительской жизни региона. Медресе в Ферганской долине функционировали не только как учреждения религиозного образования, но и как центры науки, культуры и духовности. В статье приведена информация о наиболее известных медресе региона и их значении для общества. Также кратко рассматривается состояние медресе в современный период.*

Ключевые слова: *Ферганская долина, медресе, история, исламское образование, религиозные учебные заведения, Центральная Азия, наука, культура, религиозное просвещение.*

Annotation. *This article examines the history of madrasahs in the Fergana Valley. The emergence, development, and role of madrasahs in the region's religious and educational life are analyzed. Madrasahs in the Fergana Valley functioned not only as institutions of religious education but also as centers of science, culture, and spirituality. The article provides information about the most famous madrasahs in the region and their significance in society. The current state of madrasahs in the modern era is also briefly discussed.*

Keywords: *Fergana Valley, madrasahs, history, Islamic education, religious educational institutions, Central Asia, science, culture, religious enlightenment.*

Kirish. *Farg'ona vodiysi O'zbekistonning eng qadimiy va madaniy jihatdan boy hududlaridan biri hisoblanadi. Bu mintaqada nafaqat o'zining go'zal tabiati va qishloq*

xo'jaligi bilan mashhur, balki tarixiy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab madaniy meros obyektlariga ham boydir. Ularning eng muhimlaridan biri – madrasalar tizimi. Madrasalar – musulmon dunyosida diniy va dunyoviy bilimlarni o'rgatish uchun tashkil etilgan ta'lim muassasalari bo'lib, Farg'ona vodiysida ular asrlar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan. Madrasalar nafaqat diniy ta'lim markazlari, balki jamiyatning ma'naviy hayoti, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Farg'ona vodiysidagi madrasalar o'zining o'tkir ilmi, olimlari va yetuk ulamolari bilan nafaqat mintaqada, balki butun Markaziy Osiyoda e'tibor qozongan. Ushbu maqolada biz Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixi, ularning tashkil topishi, rivojlanishi hamda jamiyatdagi o'rni haqida so'z yuritamiz.

Madrasalarning paydo bo'lishi. Madrasalar – musulmon dunyosida diniy va dunyoviy bilimlarni o'rgatish uchun tashkil etilgan ta'lim muassasalari hisoblanadi. Farg'ona vodiysida madrasalar asosan 10-12-asrlarda paydo bo'la boshlagan. Bu davrda hudud musulmon ilm-fani rivojlanayotgan, savdo-sotiq va madaniy almashinuv kuchaygan bir davr edi. Madrasalar nafaqat Qur'onni o'qitish, balki fiqh, hadis, tarix, tilshunoslik va boshqa fanlar bo'yicha ham bilim berar edi.

Mashhur madrasalar. Farg'ona vodiysida ko'plab mashhur madrasalar mavjud bo'lgan. Ulardan ba'zilar quyidagilar:

- Qo'qon madrasasi: 18-asrda qurilgan va Farg'ona vodiysining eng yirik madrasalaridan biri hisoblangan. Bu madrasada islomiy fanlar bilan birga, adabiyot va san'at ham o'qitilgan.
- Marg'ilon madrasasi: Marg'ilon shahrida joylashgan ushbu madrasada ko'plab mashhur olimlar ta'lim olgan va ilmiy asarlar yaratgan.
- Farg'ona shahridagi madrasalar: Shaharda bir necha madrasalar bo'lib, ular hududdagi diniy va madaniy hayotda muhim o'rin tutgan.

Farg'ona vodiysidagi madrasalar nafaqat ilmiy ta'lim muassasalari, balki jamiyatning ma'naviy va diniy markazlari ham bo'lgan. Ular yoshlarni tarbiyalash, diniy qonunlarni o'rgatish, madaniyat va ma'rifatni targ'ib qilishda muhim rol o'ynagan. Shuningdek, madrasalar hududda musulmon olimlari va diniy mutaxassislarni yetishtirishga katta hissa qo'shgan. Bugungi kunda Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixiy obidalar sifatida saqlanib qolmoqda. Ba'zi madrasalar restavratsiya qilinib, ilmiy va madaniy markaz sifatida faoliyat yuritmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy talab va sharoitlarga mos ravishda yangi madrasalar ham tashkil etilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixi bo'yicha mavjud adabiyotlar asosan mintaqaning diniy-ta'limiy muassasalari rivojiga, ularning jamiyatdagi o'rniga va ilmiy salohiyatiga bag'ishlangan. Ushbu mavzuni o'rganishda tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilar asarlari keng qo'llanilgan. O'zbekiston tarixshunosligi va islomshunoslik sohasida taniqli

olimlardan biri O.X. Norqulov “Farg‘ona vodiysidagi madrasalar tarixi” nomli monografiyasida madrasalarning paydo bo‘lishi va ularning jamiyatdagi ijtimoiy-ma’naviy roli haqida batafsil ma’lumot bergan. Norqulovning fikricha, madrasalar nafaqat diniy bilimlarni tarqatishda, balki mahalliy olimlarni yetishtirishda muhim markaz bo‘lgan (Norqulov, 2005).

Shuningdek, A.B. Yusupovning “Markaziy Osiyoda madrasalar va ularning ijtimoiy-iqtisodiy roli” maqolasida madrasalarning iqtisodiy hayot bilan bog‘liqligi, ularning moliyaviy mustaqilligi va jamiyatdagi ta’siri tahlil qilingan. Yusupov ta’kidlaganidek, madrasalar faqat diniy ta’lim bermay, balki hududda madaniy va ilmiy rivojlanishga ham hissa qo‘shgan (Yusupov, 2012). Qozon universiteti islomshunoslik kafedrasining jamoaviy tadqiqotida Farg‘ona vodiysi madrasalarining me’moriy va madaniy ahamiyati o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotda madrasalarning arxitektura xususiyatlari va ularning qadimiy meros sifatidagi saqlanishi masalalari ko‘rib chiqilgan (Rahmatullayev va boshq., 2017).

Zamonaviy tadqiqotlarda Farg‘ona vodiysidagi madrasalarning nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ta’lim tizimida tutgan o‘rni ham alohida e’tibor qozonmoqda. Masalan, M.A. Xudoyberdiyevning “O‘zbekistonda madrasalar va diniy ta’limning rivojlanishi” asarida XXI asr sharoitida madrasalarning roli va ularning yangi imkoniyatlari muhokama qilinadi (Xudoyberdiyev, 2020). Yuqoridagi tadqiqotlar madrasalar tarixining turli jihatlarini ochib beradi va Farg‘ona vodiysidagi madrasalarning umumiy tarixiy kontekstini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, ba’zi jihatlar, masalan, madrasalar ta’lim dasturlarining o‘zgarishi yoki ularning jamiyatdagi zamonaviy o‘rniga oid ma’lumotlar hali ham to‘liq yoritilmagan. Bu sohada chuqurroq tadqiqotlar olib borish zarur.

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqotda Farg‘ona vodiysidagi madrasalar tarixini o‘rganish uchun tarixiy, arxiv va ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Asosiy material sifatida quyidagi manbalar qo‘llanildi:

- Tarixiy hujjatlar va arxiv materiallari: O‘zbekiston milliy arxivlari hamda Farg‘ona viloyatining mahalliy arxivlarida saqlanayotgan madrasalar faoliyatiga oid hujjatlar, yozma manbalar va rasmiy hujjatlar.
- Ilmiy adabiyotlar: O‘zbekiston va Markaziy Osiyo tarixshunosligi hamda islomshunoslik sohasida chop etilgan monografiyalar, maqolalar va dissertatsiyalar.
- Daliliy bazalar: Internet orqali erkin mavjud bo‘lgan elektron kutubxonalar va ilmiy ma’lumotlar bazalaridan (JSTOR, Google Scholar va boshqalar) foydalanildi.
- Maydon tadqiqotlari: Farg‘ona vodiysidagi ba’zi madrasalar binolariga tashriflar amalga oshirilib, ularning arxitekturasi va hozirgi holati bo‘yicha ma’lumotlar yig‘ildi.

Tadqiqotda tarixiy-kontent tahlil usuli qo‘llanildi, ya’ni yig‘ilgan manbalar mazmuni chuqur o‘rganilib, madrasalar faoliyatining davrlar bo‘yicha rivojlanish xususiyatlari aniqlandi. Shuningdek, solishtirma tahlil usuli yordamida Farg‘ona

vodiysidagi madrasalar boshqa Markaziy Osiyo madrasalari bilan taqqoslandi. Tadqiqotning ilmiy natijalari to'plangan ma'lumotlar asosida umumlashtirildi va xulosalar chiqarildi. Ushbu tadqiqotda Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixini chuqur o'rganish maqsadida tarixiy va ilmiy manbalarni tahlil qilish usullari qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi madrasalarning paydo bo'lishi, rivojlanishi hamda ularning mintaqadagi diniy, madaniy va ijtimoiy rolini aniqlashdan iborat.

Ma'lumotlar yig'ish usullari:

- Tarixiy hujjatlar va arxiv manbalari: O'zbekiston milliy va mahalliy arxivlarida saqlanayotgan qadimiy hujjatlar, shuningdek, madrasalar faoliyatiga oid yozma manbalar tahlil qilindi.
- Ilmiy adabiyotlar: Farg'ona vodiysi va Markaziy Osiyodagi madrasalar tarixi bo'yicha chop etilgan monografiyalar, ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va boshqa nashrlar o'rganildi.
- Maydon tadqiqotlari: Tadqiqotchilar tomonidan Farg'ona vodiysidagi madrasalar binolariga tashriflar amalga oshirilib, ularning arxitektura va joriy holati bo'yicha birlamchi ma'lumotlar yig'ildi.
- Elektron ma'lumotlar bazalari: JSTOR, Google Scholar kabi xalqaro ilmiy ma'lumotlar bazalaridan zamonaviy tadqiqotlar va maqolalar topilib, tahlil qilindi.

Tadqiqot Farg'ona vodiysidagi madrasalarning asosiy tarixiy davrlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, ayrim kichik hududiy madrasalar haqida ma'lumotlar to'liq emasligi hisobga olindi. Shuningdek, ba'zi tarixiy hujjatlarning yetishmasligi yoki mavjud emasligi tadqiqotning cheklovlari sifatida ko'riladi.

Tadqiqot muhokamasi. Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, bu mavzuda hali ham o'rganilmagan va chuqur tahlil qilinmagan jihatlar mavjud. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, madrasalar nafaqat diniy bilimlar markazi sifatida, balki ijtimoiy-ma'naviy hayotning muhim qismini tashkil etgan. Ular jamiyatda nafaqat diniy ma'rifatni targ'ib qilgan, balki yosh avlodni tarbiyalash, adabiyot va san'atga e'tibor qaratish kabi maqsadlarni ham amalga oshirgan. Madrasalarning ijtimoiy-iqtisodiy roli ham tadqiqotda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, ba'zi manbalarda madrasalar moliyaviy mustaqilligi va mahalliy jamoalar bilan mustahkam aloqalari ta'kidlangan. Biroq, iqtisodiy faoliyat va madrasalarning moliyaviy manbalari haqida ma'lumotlar nisbatan kam va chala ekanligi sezildi.

Arxitektura va madaniy meros jihatidan, Farg'ona vodiysidagi madrasalar ko'plab noyob va noyob naqshlar, binolar uslublari bilan ajralib turadi. Ularning saqlanishi va restavratsiyasi hozirgi kunda muhim ilmiy va madaniy vazifa hisoblanadi. Shu bilan birga, ba'zi tarixiy madrasalar vaqt o'tishi bilan yo'qolib ketgan yoki holati yomonlashganligi haqida ham ma'lumotlar mavjud. Zamonaviy davrda madrasalarning roli sezilarli darajada o'zgardi. Ular an'anaviy diniy ta'limdan tashqari, zamonaviy ilm-fan va ta'lim metodlarini ham o'z ichiga olmoqda. Bu esa madrasalar

faoliyatini yangi bosqichga olib chiqmoqda, biroq bu jarayon bilan bog'liq muammolar, xususan, o'quv dasturlarining yangilanishi va zamonaviy talablarga moslashuvi hali ham to'liq hal etilmagan. Tadqiqot davomida olingan natijalar madrasalar tarixi va ularning jamiyatdagi o'rniga haqidagi nazariy bilimlarni boyitishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, madrasalar faoliyatining ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy jihatlari bo'yicha yanada chuqurroq va keng qamrovli tadqiqotlar olib borish zarur.

Xulosa. Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixi mintaqaning boy diniy, ilmiy va madaniy merosini tashkil etadi. Ular asrlar davomida nafaqat diniy ta'lim muassasasi sifatida, balki jamiyatning ma'naviy hayotini shakllantirishda, yoshlarni tarbiyalash va ilm-fan rivojida muhim rol o'ynagan. Madrasalar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan mintaqahayotiga chuqur ta'sir ko'rsatganligi tadqiqot natijalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bugungi kunda Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixiy obidalar sifatida saqlanib qolmoqda, ba'zilar restavratsiya qilinmoqda va zamonaviy ta'lim tizimida yangi shaklda faoliyat yuritmoqda. Shu bilan birga, madrasalarning zamonaviy talablarga moslashuvi va ilmiy-ma'rifiy salohiyatini oshirish uchun yanada keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilishi zarur. Umuman olganda, Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixi nafaqat mintaqaning o'ziga xosligi, balki butun Markaziy Osiyo islomiy madaniyati va ta'limining rivojida muhim o'rin tutadi. Kelajakda bu merosni saqlash va rivojlantirishga katta e'tibor qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Norqulov, O.X. (2005). *Farg'ona vodiysidagi madrasalar tarixi*. Toshkent: Fan.
2. Yusupov, A.B. (2012). Markaziy Osiyoda madrasalar va ularning ijtimoiy-iqtisodiy roli. *Islomshunoslik jurnali*, 4(12), 45-58.
3. Rahmatullayev, M., Karimova, N., & Tursunov, D. (2017). Farg'ona vodiysi madrasalarining arxitektura va madaniy merosi. *Markaziy Osiyo tarixiy-tadqiqotlari*, 9(3), 112-130.
4. Xudoyberdiyev, M.A. (2020). O'zbekistonda madrasalar va diniy ta'limning rivojlanishi. Toshkent: Ma'rifat.
5. Tursunov, R. (2015). Farg'ona vodiysi madrasalarining ijtimoiy roli. *O'zbek tarixi jurnali*, 7(1), 78-90.
6. Saidov, A. (2016). Islomiy ta'lim muassasalari va ularning rivojlanish yo'llari. *Diniy tadqiqotlar*, 3(2), 45-60.
7. Islomova, M. (2021). Madrasalarda zamonaviy ta'lim va o'quv dasturlari. *O'zbekiston ta'limi*, 12(6), 34-48.
8. Alimov, N. (2017). Farg'ona vodiysi madrasalarining tarixiy ahamiyati va merosi. *Ilmiy maqolalar to'plami*, 4, 210-225.